

УДК 167.1::159.9.955.4.001

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ. СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

Застело А.О.

І. Вступ

Вивчення людської поведінки, її усвідомленості й системності вищих психічних функцій містить у собі обов'язковий розгляд проблем рефлексії. Фундаментальність проблеми рефлексії визначена тим, що її розуміють як феномен вищої форми управління поведінкою – свідомістю. Рефлексія є багатоаспектною, міждисциплінарною категорією, що виступає предметом вивчення філософії, психології, педагогіки, соціології, інженерних наук, наукових сфер, що пов'язані з управлінням, кібернетикою тощо. Проте рефлексія як психологічна категорія не має як достатньої конкретно-наукової розробки, так і методичної бази досліджень.

Проаналізуємо деякі підходи до визначення психологічної сутності поняття рефлексії та її особливостей. Вивчення рефлексії в психології має значно меншу історію, ніж у рамках філософії. Тому рефлексія як предмет саме психологічних досліджень визначається з 20-х рр. ХХ ст.

Цілком зрозуміло, що наукові розробки проблематики рефлексії суттєво відрізняються у підходах зарубіжних і вітчизняних психологів. Так, зарубіжні психологи (Р. Вікланд, М. Волом, Дж. Добс, С. Д'ювел, М. Евенс, Н. Катор, А. Міченбаум, Дж. Пурвіс, М. Розенберг, А. Фенігштейн, Ч. Хопер, М. Шнайдер) вивчали рефлексію переважно опосередковано в колі праць з проблем Я-людини, що не є достатнім для розуміння її сутності як психологічного утворення. Саме в зарубіжній психології ХІХ ст. експериментальне дослідження міжособистісного спілкування дало змогу розглядати рефлексію як форму усвідомлення суб'єктом того, як його сприймають й оцінюють інші індивіди або спільності. Рефлексія – це вже не тільки знання або розуміння суб'єктом самого себе, але й визначення того, як інші розуміють його особистісні особливості, емоційні реакції, когнітивні уявлення [3].

У вітчизняній психології первинним був етап теоретичного осмислення психологічної природи рефлексії. Теоретичні питання рефлексії розглядалися у працях Б.Г. Ананьєва, П.П. Блонського, Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна. Тут рефлексія розглядається як один із пояснювальних принципів організації та розвитку психіки людини і, насамперед, її вищої форми – свідомості [1].

Змістовний аналіз проблем рефлексії та їх розробка у вітчизняній психології здійснюва-

лися Г.П. Щедровицьким, М.Г. Алексєєвим, І.С. Ладенко, А.О. Паковим, В.І. Слободчиковим, О.С. Анісімовим, І.М. Семеновим, Н.І. Гуткіною, А.З. Заком, В.М. Розіним, В.О. Лефевром, У.Є. Лепським, А.В. Коровим, А.С. Кульовим й іншими. У їх працях відображено не тільки аналіз і класифікацію філософських і психологічних підходів у дослідженні рефлексії, а й власні варіанти вирішення її окремих проблем.

Складність феномену рефлексії на сьогодні у психології та суміжних з нею галузях відображена в тому, що існують різні підходи щодо характеристики її специфіки, типів і функцій. У працях відомих науковців різних галузей рефлексія описується різними категоріями: філогенетичний рівень переходу інстинкту до думки (П. Тейяр де Шарден), специфічний вид пізнання (В.А. Лекторський), пояснювальний принцип організації та розвитку психічних процесів (Ж. Піаже), рівень ієрархічно організованого мислення та механізм саморозвитку особистості (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов), детермінанта творчого процесу (Я.О. Пономарьов, В.О. Моляко), спосіб самоздійснення "Я" (О.Г. Асмолов), механізм самосвідомості (К.О. Альбуханова-Славська), рівень функціонування і особливий стан свідомості (Ф.Є. Василюк, М.У. Brown), необхідна складова соціально-психологічної компетенції (Л.А. Петровська) [9].

Дослідження інтелектуального аспекту рефлексії тісно пов'язане з проблемою розвивального навчання, яку розробляли провідні вітчизняні психологи В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, Л.В. Занков у 60–70-х рр. ХХ ст. Результати їх наукової роботи свідчать про те, що розвиток теоретичного мислення сприяє виникненню теоретичної рефлексії як основного новоутворення молодшого шкільного віку поряд з іншими складовими свідомості – аналізом і плануванням [2].

У 80-х рр. ХХ ст. І.М. Семенов, С.Ю. Степанов одержали експериментальні дані, що рефлексія є механізмом організації розвитку творчого мислення і саморозвитку особистості. Творчий процес передбачає переосмислення людиною образів предметної ситуації завдання (інтелектуальних смислів) та образів особистості, з якими отожднює себе "Я" під час переживання конфлікту (особистісних смислів), який веде до виникнення психічних новоутворень, пов'язаних із продуктивною самозміною і саморозвитком. На ду-

мку І.М. Семенова, С.Ю. Степанова, це трактує переосмислення як рефлексію [12].

З іншого боку, рефлексію можна розглядати, по-перше, як процес і структуру діяльності, а по-друге, як механізм природного розвитку діяльності. За колективного вирішення проблем в організаційних системах найефективніше демонструється практика породження рефлексивних процесів, виявляються умови їх виникнення та функціонування. Специфіка цих процесів зумовлюється різноманітними реально-практичними ситуаціями (пізнавальними, моральними, поведінковими) соціального буття людини, які вимагають від неї розвинутого вміння скоординувати свою автономну дію з діями інших (М.Г. Алексєєв, В.В. Рубцов, А.Т. Тюков, Г.П. Щедровицький). Важливе значення має зворотній зв'язок, що дає змогу людині самій бачити свою поведінку та її детермінанти, ніби з боку (І.С. Кон, М.У. Brown, D. Elkins). У цьому разі рефлексія виявляється в міжіндивідуальній формі (пізнання себе через іншого та іншого через себе [8]).

З особистісного погляду на рефлексію робиться акцент на активізацію принципу саморозвитку особистості, де рефлексія забезпечує самоорганізацію і самообілізацію особистості за різних умов її функціонування. Так, поняття "особистісна рефлексія" розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям "саморефлексія" (Н.І. Гуткіна, І.Д. Бех, В.К. Зарецький, О.Р. Новікова, С.Ю. Степанов, І.М. Семенов, А.Б. Холмогорова та ін.). Разом з тим рефлексія вивчається у взаємозв'язку із самоставленням, яке, на думку окремих дослідників, є визначальним чинником конструктивної особистісної рефлексії (С.Р. Пантелєєв) [14].

До багатозначності самого терміна "рефлексія". Так, В.І. Слободчиков розглядає рефлексію як смисловий центр усієї людської реальності, наводить велику кількість досліджень. Дослідження Н.І. Гуткіної, А.В. Захарової, А.І. Липкіної, І.С. Кона, В.В. Століна, Х. Хекхаузена, А. Бандури аналізують цей феномен як найважливіший механізм самопізнання і саморегуляції. У працях Б.В. Зейгарника, А.Б. Холмогорова, Є.Є. Мазур, К. Роджерса рефлексія трактується як принцип існування індивідуальної свідомості і необхідна умова зрілої особистості. Здатність усвідомлювати свої особливості, а також те, як вони сприймаються іншими, і будувати на цьому підґрунті свою поведінку є, на думку Л.А. Венгер, В.С. Мухіної, основоположною.

Отже, спільним для зазначених підходів можна вважати витлумачення рефлексії як фундаментальної здатності свідомої істоти перебувати відносно власної свідомості, мислення, умов і способів здійснення життєдіяльності.

II. Постановка завдання

Мета статті полягає в аналізі теоретичних засад вивчення предмета психології рефлексії. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- узагальнити напрями розробки психологічної проблематики рефлексії;
- проаналізувати проблему методичних аспектів осмислення рефлексії та можливе її вирішення.

III. Результати

Своєрідність проблеми рефлексії зумовлено унікальністю самої властивості рефлексивності. Завдяки цій властивості людина розуміє, що наділена здатністю усвідомлювати. На думку О.В. Карпова, завдяки цій властивості виникає й психологія як така, оскільки вона дає змогу диференціювати психічне на "те, що пізнає" й "пізнаване", а тим самим – конституювати його як предмет пізнання. Психологічне знання – спочатку в його донауковій, а потім й у власне науковій формі – виникає з появою властивості рефлексивності [5].

Як очевидні й важливі риси проблеми рефлексії можна виділити, по-перше, багатоглибину її історію, що має найтісніші гносеологічні зв'язки з філософським знанням; по-друге, її комплексний, багатоаспектний характер, що виявляється в міждисциплінарному статусі й загальнонауковому характері цієї проблеми, а також у найширшому спектрі власне психологічних напрямів її розробки. Так, О.В. Карпов відзначає, що рефлексивна проблематика настільки ж комплексна й "розподілена" по психологічній проблематиці в цілому, як "всепроникаючою" й інтегративною є сама властивість рефлексивності; серед базових напрямів її розробки (частково розглянутих вище) доцільно виділити такі:

1. Діяльнісний напрям, суть якого полягає у розгляді рефлексії як компонента структури діяльності (Л.С. Виготський, А.Н. Леонтьєв й ін.).
2. Дослідження рефлексії в контексті проблематики психології мислення (В.В. Давидов, Ю.Н. Кулюткін, І.Н. Семенов, В.Ю. Степанов).
3. Вивчення рефлексивних закономірностей організації комунікативних процесів (В.С. Біблер, С.Ю. Курганів, А. Липман).
4. Аналіз рефлексивних феноменів у структурі спільної діяльності (В.А. Недоспазова, А.Н. Перре-Клемон, В.В. Фляков).
5. Педагогічний напрям, представники якого розуміють рефлексію як інструментальний засіб організації навчальної діяльності (О.С. Анісімов, М.Е. Боцманова, А.З. Задю, А.В. Захарова).
6. Особистісний напрям, де рефлексивне знання розглядається як результат осмислення своєї життєдіяльності (Ф.Є. Васильюк, М.Р. Гінзбург, Н.І. Гуткіна, О.Ф. Лазурський).

7. Генетичний напрям дослідження рефлексії (В.В. Барцалкіна, Ю.В. Громико, Н.І. Люр'я, Ж. Піаже, В.І. Слободчиков).

8. "Системомиследіальнісний" підхід, відповідно до якого рефлексія є формою миследіальності (А.О. Зінов'єв, В.О. Лефевр, Г.П. Щедровицький).

9. Метакогнітивна парадигма дослідження рефлексивних процесів (М. Келлер, М. Кеплінг, Дж. Флейвелл, М.А. Холодна).

10. Дослідження рефлексії як фундаментального механізму самопізнання й саморозуміння (В.В. Знаків).

11. Аналіз рефлексивних закономірностей і механізмів (О.В. Карпов, Г.С. Красовський, В.Є. Лепський).

Розгортання досліджень проблеми рефлексії в зазначених (а також в інших) напрямках чітко визначило дві основні особливості її сучасного стану. З одного боку, накопичений величезний фактичний матеріал, отримані експериментальні результати, що розкривають важливі закономірності й механізми рефлексивних феноменів; сформульований ряд пояснювальних концепцій у цій сфері [4; 6; 7; 10; 13]; а з іншого боку – у міру розвитку цих уявлень все чіткіше виявляються й певні негативні особливості й труднощі, без подолання яких неможливий подальший конструктивний розвиток проблеми рефлексії.

О.В. Карпов як джерело принципів труднощів теоретичного осмислення рефлексії виділяє слабку розробленість власне методичних аспектів цієї проблеми, недостатність емпіричних, а й особливо експериментальних методів її вивчення, слабку залученість в експериментальну психологію, що розглядається, як відомо, як протилежність інтроспективної психології. Однак необхідно розділяти рефлексію як метод психологічного дослідження і як його предмет, що має власні експериментальні й діагностичні засоби вивчення [5; 11]. Дві останні з названих вище труднощів мають найбільш принциповий характер, оскільки вирішення багатьох інших питань похідне від їхнього подолання.

Для подальшого конструктивного розвитку проблеми рефлексії необхідна, насамперед, на думку О.В. Карпова, диференціація й конкретизація, а загалом і операціоналізація самого її предмета. Предметом слід розглядати не "рефлексію взагалі", не частки, парціальні її прояви й різновиди, а рефлексію в її основних модусах і специфікаціях. Для виявлення ж останніх необхідно прийняти таке. У силу "всепроникності" рефлексії, а також її "розподіленості" по психіці в цілому для диференціації її базових модусів доцільно використати зрозумілий критерій – класичну тріаду, що включає психічні процеси, властивості й стани. Тому доцільно виділити дві методологічні вимоги: по-перше, розробка проблеми рефлексії має здійснюватися диференційовано, за конкретними напрямками, а сам феномен необхідно вивчати як психічний про-

цес, психічну властивість і психічний стан; по-друге, на основі диференційованого дослідження можна здійснити й синтез отриманих у кожному із трьох базових аспектів результатів, що стане визначальною умовою для розробки цілісної й узагальненої психологічної концепції рефлексії, відсутність якої, як відзначалося, – характерна риса сучасного стану цієї проблеми.

Так, диференційоване розуміння предмета психології рефлексії спеціально розглянуте в аспекті психічної властивості, тобто представлене як якісно особлива властивість індивіда. Для цього мають бути реалізовані ті методологічні імперативи, які існують у цій сфері досліджень. Серед найважливіших – положення про індивідуальну міру вираженості будь-якої психічної властивості. Отже, рефлексивність як психічна властивість також повинна мати певний діапазон розбіжностей в індивідуальній мірі вираженості. Як будь-яка властивість, вона принципово квантифіцирована й тому вимірювана. Отже, можлива розробка відповідної психодіагностичної процедури, методики її вимірювання, що повинна визначати існуючі розбіжності рівня розвитку рефлексивності, а через них забезпечувати додаткові можливості вивчення рефлексії як процесу і як стану [5].

Так, методологічні наслідки становлять вимірюваність рефлексивності як визначення її незалежної змінної в експериментальних дослідженнях, що дає підставу для розробки емпіричних методів дослідження рефлексивності.

IV. Висновки

Таким чином, сучасний розвиток проблеми рефлексії визначається реалізацією теоретичного й методичного імперативів. Так, диференціація предмета психології рефлексії передбачає його пояснення й вивчення у кожному модусі класичної психологічної тріади. Перспективи подальших розвідок полягають у подальшому узагальненні теоретико-методичних засад вивчення рефлексії та аналізі сучасних емпіричних досліджень рефлексії, що спрямовані на вирішення існуючих проблем.

Література

1. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: Педагогическая рефлексия / А.А. Бизяева. – Псков : ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004. – 216 с.
2. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1986. – 240 с.
3. Димченко Н.С. Професійна рефлексія майбутнього менеджера як предмет психологічного дослідження / Н.С. Димченко // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. – 2008. – № 2 (59). – С. 110–121
4. Знаков В.В. Понимание в познании и общении / В.В. Знаков. – М. : И.П. РАН, 1994. – 263 с.

5. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А.В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45–57.
6. Лекторский В.А. Субъект, объект, познание / В.А. Лекторский . – М. : Наука, 1980. – 356 с.
7. Лепский В.Е. Субъектно-ориентированная концепция компьютеризации управленческой деятельности : автореф. дисс. ... д-ра психол. наук / В.Е. Лепский. – М. : МГУ, 1998. – 20 с.
8. Лушпаева Е.В. Развитие рефлексии в общении средствами социально-психологического тренинга : автореф. дисс. ... канд. психол. наук. : 19.00.05 / Е.В. Лушпаева ; Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1989. – 21 с.
9. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу / Н. Пеньковська // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 66–73.
10. Рефлексия в науке и обучении / [отв. ред. И.С. Ладенко, О.А. Донских и др.]. – Новосибирск, 1989. – 184 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн . – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.
12. Семенов И.Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности / И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 35–42.
13. Степанов С.Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.
14. Український Я.І. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості / Я.І. Український, Н.Я. Штокало // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 1999. – Вип. 7. – С. 24–27.

Застело А.О. Теоретико-методичні засади вивчення рефлексії. Сучасний стан проблеми

Анотація. Статтю присвячено проблемі вивчення рефлексії, особливостей сучасного стану розробки теоретичних та методичних засад її вивчення.

Ключові слова: рефлексія, пізнання, розвиток, рефлексивність.

Застело А.О. Теоретико-методологические принципы изучения рефлексии. Современное состояние проблемы

Аннотация. Статья посвящена проблеме изучения рефлексии, особенностей современного состояния разработки теоретических и методических основ её изучения.

Ключевые слова: рефлексия, познание, развитие, рефлексивность.

Zastelo A.O. Theoretico-methodical basis of reflection study: current state of the problem

Annotation. Article is devoted to a problem of studying of a reflection, features of a state of the modern position of development of theoretical and methodical bases of its studying.

Key words: reflection, knowledge, progress, reflexivity.